

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.645(4):347.91(477):174

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.41.225573>

А. В. Левенець, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра конституційного права та правосуддя
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: angel1lev@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1941-513X>

О. М. Садовська, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра конституційного права та правосуддя
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: olgasad@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9897-082X>

ПРАКТИКА ЄСПЛ ЩОДО ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена сутності принципу неупередженості судді у судовому процесі як окремого елементу права на справедливий суд, визначеного низкою положень національного та міжнародного права. Обґрунтовано, що в контексті істотного впливу діяльності Європейського суду з прав людини на здійснення судочинства в Україні, розгляд окремих напрямків його практики має особливу актуальність не лише для її розуміння, але й для ефективного застосування в судовому процесі. Особливу увагу в ході дослідження зосереджено на розгляді суб'єктивних та об'єктивних факторів упередженості судді, їх співвідношенні та взаємодії. Аналіз практики ЄСПЛ щодо забезпечення принципу неупередженості судді дозволяє виокремити такі позиції: найменші сумніви в упередженості судді мають бути досліджені в процесі; упередженість судді має бути встановлена шляхом суб'єктивних та об'єктивних критеріїв; обов'язок переконати учасників у своїй неупередженості лежить на судді. Такі позиції ЄСПЛ мають певні відмінності у національній судовій практиці, де частіше за все суддя може не задовольнити клопотання про відвід, якщо вважатиме його необґрунтованим.

Ключові слова: судовий процес, принцип неупередженості, суб'єктивні та об'єктивні критерії, відвід, практика ЄСПЛ.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших прав людини в сучасній демократичній державі є право на справедливий суд. Забезпечення справедливого правосуддя, яке базується на верховенстві права, витікає з низки міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною, а отже є частиною національного законодавства, а також міжнародних зобов'язань, порушення яких призводить не лише до накладання відповідних санкцій (як наприклад виплата значних грошових коштів з державного бюджету), але й до значних репутаційних втрат, що прямо відзначаються на міжнародному положенні нашої держави та низка інших негативних наслідків. Одним з таких документів є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, ратифікована Україною 17 липня 1997 року. Ратифікація вказаного міжнародного договору розповсюдила на територію нашої держави юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), який на сьогодні є чи не найавторитетнішим міжнародним судовим інститутом, до якого, після використання ефективних засобів захисту на національну рівні, звертаються громадяни України в пошуку справедливості. Практика ЄСПЛ, так само як і сама Конвенція 1950 року, відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського

суду з прав людини» 2006 року, визнані джерелами права України, а отже потребують постійного аналізу та співвідношення правових позицій ЄСПЛ з відповідною практикою вітчизняного судочинства. Враховуючи, що більшість винесених проти України рішень ЄСПЛ стосуються саме порушення ст. 6 Конвенції, тобто права на справедливий суд, аналіз кожного з елементів, що складають зміст «справедливого суду» має особливу актуальність та значення. Одним з таких складових є принцип неупередженості суду (судді), сутність та зміст якого і буде нами розглянуто у відповідній статті через призму практики ЄСПЛ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання незалежного та неупередженого правосуддя в Україні викликають особливий інтерес не лише у теоретиків та науковців, але й дуже часто стають темою для дискусій серед практиків та експертів в різних галузях, а саме серед суддів, адвокатів, фахівців з державного управління та ін. Зокрема, що стосується практики Європейського суду та її правового аналізу, відзначити можна таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як П. П. Андрушко, О. О. Дудоров, К. П. Задой, С. В. Клименко, В. Т. Малярєнко, П. М. Рабінович, Т. М. Слінько, О. О. Сорока, Т. І. Фулей, О. В. Ільїна, В. С. Петренко та багатьох інших. Проблема права на справедливий суд та справедливе правосуддя, в тому числі – в практиці ЄСПЛ, розглядали С. Бондарчук, В. Городовенко, І. Гриценко, Е. Трегубова, М. Погорецький, С. Сливка, Т. Цувіна та інші. Проте, залишається актуальним дослідження окремих елементів права на справедливий суд, особливо – неупередженість та безсторонність суду як один з найскладніших таких елементів.

Мета статті полягає у здійсненні дослідження змісту принципу неупередженості та безсторонності судді в судовому процесі через призму практики Європейського суду з прав людини, визначення критеріїв упередженості судді та окреслення проблеми достатності сумнівів в упередженості судді для його відводу/самовідводу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що закріплює право на справедливий суд, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом» [1, ст. 6]. Зі змісту наведеної статті можемо зробити висновок, що одним з важливих складових елементів справедливого правосуддя є принцип «незалежності та безсторонності судді» при розгляді справи у судовому провадженні, тобто його неупередженості.

Також слід зазначити, що принцип неупередженості чи то об'єктивності судді є другим в переліку принципів (першим встановлено незалежність), визначених Бангалорськими принципами поведінки судді, схвалених Резолюцією ЕКОСОР ООН 27 липня 2006 року. Згідно цьому документу, «об'єктивність судді є необхідною умовою для належного виконання ним своїх обов'язків. Вона проявляється не тільки у змісті винесеного рішення, а й в усіх процесуальних діях, що супроводжують його прийняття» [2]. Далі наводиться низка показників об'єктивності судді: «1) при виконанні своїх обов'язків суддя вільний від будь-яких схильностей, упередженості чи заборонів; 2) поведінка судді в процесі засідання та за стінами суду має сприяти підтримці та зростанню довіри суспільства, представників юридичної професії та сторін у справі до об'єктивності суддів та судових органів; 3) суддя по можливості обмежує себе у здійсненні дій, що можуть стати приводом для позбавлення його права брати участь у судовому засіданні та виносити рішення у справах та ін.» [2].

Так само вимога щодо неупередженості (об'єктивності) судді міститься у процесуальних кодексах України: ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК) встановлює: «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави...» [3, ст. 2], ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (КПК): «завданнями кримінального провадження є ... забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрун-

тованому процесуальному примусу...» [4, ст. 2] та інші. Наведені законодавчі положення свідчать про стійкі тенденції відтворення міжнародновизнаного принципу неупередженості судді як складової частини справедливого правосуддя в національному праві.

У випадку наявності підстав, які можуть впливати на об'єктивність судді при здійсненні ним правосуддя має бути застосований інститут відводу або самовідводу. Так, ст. 75 КПК України в якості таких підстав визначає: наявність близьких відносин чи родинних зв'язків з будь-яким учасником процесу (слідчим, прокурором, підозрюваним та ін.); якщо суддя в цьому провадженні брав участь як свідок, експерт, прокурор та ін.; якщо суддя чи родичі судді особисто заінтересовані в результатах розгляду справи і т.д. [4]. Такий самий перелік міститься і в інших процесуальних кодексах України. Саме в контексті процесуальних порушень при застосуванні/незастосуванні інституту відводу чи самовідводу ЄСПЛ формує правові позиції щодо змісту та критеріїв неупередженості судді.

Перш за все слід зазначити, що практика ЄСПЛ відносно забезпечення принципу неупередженості судді базується на системі суб'єктивних та об'єктивних критеріїв, які мають бути встановлені у випадку наявності будь-яких сумнівів щодо його упередженості чи безсторонності. На думку дослідниці Т.А. Цувіної, це дозволяє говорити про «бінарну природу неупередженості судді» [5, с. 107]. Як зазначає авторка, «суб'єктивна неупередженість пов'язана із особою судді, з його особистими переконаннями. З цього боку судді повинні бути вільними від особистого упередженого ставлення до сторін. Об'єктивна неупередженість стосується структурних питань організації складу суду та полягає у відсутності будь-яких законних сумнівів у тому, що її забезпечено і гарантовано судом. Для перевірки на об'єктивну неупередженість слід визначити, чи є факти, які не залежать від поведінки судді, що можуть змусити сумніватися у його неупередженості. Йдеться про ту довіру, яку суди у демократичному суспільстві повинні апіорно викликати в учасників процесу» [5, с. 107].

Такий підхід до визначення критеріїв неупередженості продемонстровано у низці рішень ЄСПЛ, наприклад у рішенні «Паунович проти Сербії» (№ 54574/07), яке було постановлено 3 грудня 2019 року. Так, ЄСПЛ зазначає, «безсторонність означає відсутність упередженості або прихильності. Її наявність чи відсутність може бути оцінена за суб'єктивним критерієм, де повинні прийматися до уваги особисті переконання і поведінка певного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість в конкретній справі, та об'єктивним критерієм, який визначає, чи надав відповідний суддя достатні гарантії, що дозволяють виключити будь-який сумнів щодо його неупередженості» [6, п. 35].

Щодо суб'єктивної складової неупередженості судді, позиція ЄСПЛ полягає у визнанні презумпції неупередженості, тобто суддя вважається неупередженим, якщо тільки не з'являються докази протилежного. Такий підхід простежується у справі «Хаушильд проти Данії», в ході розгляду якої зазначається, що ЄСПЛ потрібні докази фактичної наявності упередженості судді для відсторонення його від справи. Таким чином, якщо з'являються сумніви в безсторонності судді, то для його відводу в ході об'єктивної перевірки має бути встановлена наявність певної особистої заінтересованості судді, певних його прихильностей, уподобань стосовно однієї зі сторін у справі. При цьому враховується думка сторін, однак вирішальними є результати об'єктивної перевірки [7].

Конкретними прикладами прояву суб'єктивної неупередженості судді можуть бути: «висловлювання голови суду по суті правової проблеми у засобах масової інформації до свого головування у судовому органі, покликаному вирішити справу ("Сандер проти Сполученого Королівства")»; відсутність реакції судді на расистські висловлювання присяжних ("Ремлі проти Франції"); висловлювання у пресі голови суду, які натякали на негативну оцінку заявника, ще до того, як суд під його головуванням повинен був винести рішення у справі ("Бушемі проти Італії") тощо» [7]. Як вбачається з наведених прикладів, особисті переконання та погляди суддів, які можуть свідчити про їх неупереджене ставлення до учасників процесу, знаходять свій прояв у зовнішньому вираженні (коментарі у пресі, гласна чи негласна підтримка однієї сторони процесу і т.д.), а отже можуть бути підтверджені об'єктивними даними.

6. Цувіна Т. А. Незалежність суду у контексті практики Європейського суду з прав людини. Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкіна (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 106–108.
7. Неупередженість суду (суддів) у контексті практики Європейського суду з прав людини (по матеріалам Юридичного вісника України). Медіагрупа Адвокат-Консалтинг. URL: <http://advocat-cons.info>.
8. Справа «Олександр Волков проти України» від 09.01.2013 (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text
9. CASE of ŠKRLJ v. CROATIA (application no. 32953/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194299>
10. Чорний В. Відвід суддів і uperedgenist в практиці ЄСПЛ: Юридичний інтернет-ресурс «Протокол», 05.04. 2019. URL: https://protocol.ua/ua/vidvid_suddiv_i_uperedgenist_v_praktitsi_espl

References

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950, November 2). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
2. Bangalore Principles of Judge Conduct (2006, July 27). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text [in Ukrainian].
3. Civil Procedure Code of Ukraine (2004, March 18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian].
4. Criminal Procedure Code of Ukraine (2012, April 13). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
5. CASE OF Paunović v. Serbia (Application no. 54574/07) (2019). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198991>
6. Tsuvina T. A. (2015). Independence of the Court in the context of the practice of the European Court of Human Rights. Aktualni problemy sudovoho prava: materialy mizhnar. nauk.-prak. konf., prysviach. pamiati prof. I. Ye. Marochkina (p.p. 106–108). [in Ukrainian].
7. Impartiality of the court (judges) in the context of the practice of the European Court of Human Rights (according to the materials of the Legal Bulletin of Ukraine). URL: <http://advocat-cons.info>. [in Ukrainian].
8. CASE OF Alexander Volkov v. Ukraine (Application No. 21722/11) (2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text [in Ukrainian].
9. CASE of ŠKRLJ v. CROATIA (application no. 32953/13) (2020). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194299>.
10. Chornyi V. (2019) Recusal of judges and bias in ECHR practice. URL: https://protocol.ua/ua/vidvid_suddiv_i_uperedgenist_v_praktitsi_espl [in Ukrainian].

Стаття надійшла 11.02.2021 р.

А. В. Левенец, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Кафедра конституционного права и правосудия

Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

e-mail: angel1lev@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1941-513X>

О. Н. Садовская, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Кафедра конституционного права и правосудия

Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

e-mail: olgasad@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9897-082X>

ПРАКТИКА ЕСПЧ ОТНОСИТЕЛЬНО СОБЛЮДЕНИЯ ПРИНЦИПА БЕСПРИСТРАСТНОСТИ В СУДЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

Статья посвящена определению принципа беспристрастности судьи в судебном процессе, как отдельного элемента права на справедливый суд, закрепленного рядом положений национального и международного права. Обосновано, что в контексте существенного влияния деятельности Европейского суда по правам человека на осуществление судопроизводства в Украине, рассмотрение отдельных направлений его практики имеет особую актуальность не только для ее понимания, но и для эффективного применения в судебном процессе.

